

Kaliopa DIMITROVSKA ANDREWS
Breda MIHELIČ
Ivan STANIČ

Razpoznavna struktura mesta: primer Ljubljane

Zaradi tekočih sprememb v družbi se spreminjajo tudi pogledi na razvoj mest. Razpoznavna struktura mesta se v vseh konceptih prostorskega razvoja razume kot vrednota. Ob izdelavi koncepta prostorskega razvoja Ljubljane je bil tako dan pomenben poudarek oblikovanju identitete mesta. V prispevku so predstavljena razmišljanja o izgrajevanju identitete mestnega prostora, urbanih okolij in urbanistični dediščini. Na tej osnovi je bila oblikovana metoda razpoznavne strukture v prostorski plan mesta Ljubljane. Prispevek končujejo merila za njeno trajnostno oblikovanje.

In view of the ongoing societal changes, views on urban development are changing as well. Recognisable urban structure is understood as a value in all physical development concepts. Therefore when the physical development concept of Ljubljana was being prepared, special emphasis was given to strengthening the city's identity. The article presents ideas about enhancing the identity of urban spaces, environments and heritage. On this basis a methodology for identifying urban spaces was defined and proposals given for the integration of recognisable structures into the physical development plan. Criteria for their sustainable development conclude the article.

**Identiteta
Ljubljana
Prostorski plan
mesta
Razpoznavna
struktura
Urbanistična
dediščina
Urbani prostor
Značilna območja**

**Identity
Ljubljana
Physical plan
Recognisable
structure
Urban planning
heritage
Urban space
Characteristic
places**

1. Uvod

Kmalu bo dokončan Koncept prostorskega razvoja Ljubljane.¹ Pri njegovi pripravi je sodelovalo več kot sto strokovnjakov iz ljubljanske mestne uprave in pogodbenih organizacij. Potrebo po izdelavi novega koncepta so med drugim terjala spoznanja o družbenih spremembah v smeri globalizacije, hitrem razvoju komunikacijske in informacijske tehnologije, naraščajoči konkurenčnosti med mesti, demokratizaciji družbe, naraščajoči ekološki ozaveščenosti, novih strokovnih paradigmah in spremembah v življenjskih slogih in vzorcih. To so le nekateri od vzrokov, ki so zahtevali in narekovali razvoj novih metod za planiranje, oblikovanje in urejanje mest ter oblikovanje novega koncepta razvoja. Bil naj bi odziven na hitre spremembe in učinkovit pri reševanju problemov nadaljnega razvoja in transformacije mesta.

Toda ko govorimo o odzivanju na spremembe in omogočanju vsakovrstne inovativnosti v mestnem prostoru, to ne pomeni, da je dovljeno vse. Zlasti ne v mestih, kot je Ljub-

ljana, ki ima sorazmerno dobro ohranjeno zgodovinsko dediščino in določajočo geografsko osnovo. Oboje v splošnem fizično opredeljujejo grajeni in odprti prostori mesta. Teoretiki urbanega razvoja opozarjajo, da so ti prostori pod vplivom čedalje mobilnejšega kapitala in novega urbanega hedonizma, kar vodi h globalni uniformnosti oblike in programov. Prostori postajajo med seboj neprepoznavni, še posebej če urbanistični načrtovalci ne upoštevajo razpoznavnih elementov mestne strukture ali ne prepoznajo njenih spremenljivih delov.

Boris Podrecca bi rekel, da deli grajenega prostora, ki so robustni in stabilni, kot so železniške postaje in letališča, niso več le utilitarni objekti, temveč se spreminjajo v prostore komunikacije in kulture. Opuščene stavbe tovarn in vojašnic postajajo novodobni hrami prostega časa in znanja, odprti prostori pa znova prizorišča družbenih interakcij in kolektivne identitete, od sosedskih do državne. Funkcije se mešajo, govorimo o novih hibridnih urbanih tvorbah in arhitekturi, mesta se spreminjajo, njihove razpoznavne strukture pa nadgrajujejo.

Rem Koolhaas trdi nasprotno, da odprtih prostorov ulic in trgov ni več, da je ves prostor postal fluiden in iracionalen in da so posamezne arhitekture le artefakti in substrati urbanih sestavin. Zavedno ali ne, razvoj mest še vedno pospešeno posega v zgodovinsko in prostorsko logično urbano sintakso. Končni proizvod je lahko le avtističen in disfunkcionalen prostor; mesta pa babilonske gmote nepovezanih kosov. Odprti interakcijski prostori se ob takšnem razvoju selijo iz nekomunikacijskega in agresivnega okolja ulic, trgov in parkov v nadzorovani svet medmrežja in zagrajene, varovane, poljavne prostore nakupovalnih središč in transportnih terminalov.

1.1 Urejanje mestnega prostora

V zadnjih petnajstih letih se je bistveno spremenil odnos do urejanja in oblikovanja mest, zlasti v odnosu do zgodovinskih mest, vključno z odprtimi prostori. Že leta 1987 je bila sprejeta mednarodna listina o zaščiti zgodovinskih mest.² Prinesla je veliko novosti v teorijo in prakso varovanja zgodovinskih mest in planiranja njihovega razvoja. V njej je bilo prvič zapisano, da morajo biti prebivalci vključeni v posege prenove, da morata varovanje in prenova dediščine postati sestavna dela urbanističnega planiranja ter, da morajo postati konservatorski programi sestavni del urbanistične in planske dokumentacije. Odlej sta prenova in varovanje urbanistične dediščine tudi naloga urbanistov.

Hkrati se je začel v osemdesetih letih uveljavljati koncept trajnostnega razvoja, ki je v najožjem pomenu takšen razvoj, ki bo preprečil uničevanje urbanega okolja, ohranjal ambientalne vrednote za prihodnje rodove in zagotavljal višanje življenjske ravni za vse prebivalce različnih socialnih skupin na vsem območju mesta.

1.2 Urbana okolja

Z leta 1990 sprejeto zeleno karto o urbanih ambientih³ je dobil trajnostni razvoj inštitucionalno obliko. Karta zahteva vnovično preučitev politike coniranja in uvedbo novih strategij pri načrtovanju mest. Slednje naj bi spodbujale mešanje dejavnosti, razvoj urbane identitete, varstvo kulturne dediščine in narave v mestih ter oblikovanje urbanih politik, ki bodo zagotavljale tudi dejavno sode-

lovanje prebivalcev pri mestnem načrtovanju in razvoju. V jeziku urbanističnega načrtovanja to pomeni vračanje k tradicionalnim oblikam in funkciji mesta. V ZDA se tak pristop od osemdesetih let, zlasti pa v devetdesetih letih, imenuje novi urbanizem (new urbanism)⁴, v Evropi pa novi klasicizem oziroma nova renesansa.⁵ Obe gibanji sta prestopili prag od teorije k praksi.⁶ Uveljavljajo se na različnih področjih urbanističnega in arhitekturnega ustvarjanja: pri rekonstrukcijah mest (npr. Bruselj⁷, Pariz), urejanju predmestij in graditvi novih mest (npr. v Angliji, ZDA⁸), reurbanizaciji posameznih mestnih delov (npr. Pariz, London, Berlin). Novi urbanizem je dobil mednarodni značaj. Izhodišča so v harmoničnem načrtovanju mestnega razvoja s klasičnimi, v tisočletni zgodovini preizkušenimi arhetipskimi arhitekturnimi formami in ne z monumentalnimi arhitekturnimi spomeniki. Tako gradnja mest spet postaja vseobsežen socialni, kulturni in politični proces, ki teži k nadaljevanju in nadgrajevanju kulturne tradicije zahodne humanistične družbe.⁹

Tudi novejši postmoderni teoretski pristopi, ki jih razvijajo sociologi, pa tudi konkretni razvojni plani mest v razvitejših okoljih so vse bolj osredotočeni na vprašanja **ohranjanja, krepitve in preoblikovanja ali celo vzpostavljanja povsem novih družbeno-prostorskih urbanih identitet**. Medsebojna razločljivost oziroma prepoznavnost mest in njihova notranja diferenciranost sta ključni razvojni zahtevi v procesu evropske integracije (in širše globalizacije). Najprej zato, ker zaradi sprememb življenjskih slogov in krepitve funkcij bivalnega okolja, omogočenih prek telekomunikacijske tehnologije, pomen urbane (eno)središčnosti sorazmerno izgublja pomen. Drugi pomemben dejavnik so pospešeni evropski (svetovni) integracijski procesi, ki dinamizirajo tekmovalnost med mesti. Ohranjanje in ustvarjanje novih razpoznavnih urbanih identitet je pravzaprav odzivanje na globalno standardizacijo, ki proizvaja uniformne urbanoprostorske ureditve, ki jim kritiki pravijo nekraji oziroma nemesta (gl. Augee, 1999, Kos, 2001).

Stopnja **konkretnosti** in **specifičnosti** posameznega mesta je torej toliko manjša, kolikor večja je vsebovanost elementov, skupnih vsem mestom, oziroma kolikor manj jih je mogoče med seboj razločevati. Po eni strani si morajo urejevalci in načrtovalci mest pri-

zadevati za uveljavljanje globalno primerljivih in vedno višjih univerzalnih standardov javnih in odprtih prostorov, ker jih zahtevajo prebivalci, podjetja, inštitucije pa tudi obiskovalci, turisti idr. Po drugi strani si morajo mesta hkrati prizadevati, da bi z drugačnostjo, razločljivostjo, partikularnostjo in enkratno identiteto podprla in uveljavila svoje primerjalne prednosti in tako postala privlačne lokacije za lokalne, regionalne, nacionalne in nadnacionalne dejavnosti. Obe zahtevi pospešujeta svetovljansko usmerjenost mesta, ki ne dovoljuje posnemanja ali prevzemanja že znanega. Pregled izkušenj uspešnih evropskih mest, npr. Barcelone, Pariza, Berlina, Birminghama (Dimitrovska, 1994), kaže, da se zavedajo odvisnosti gospodarskega razcveta (in statusa evropskega mesta) od urejenosti urbanega okolja in zmožnosti opredelitve vloge in identitete mesta v evropskem prostoru. Zato so razvila celovite pristope k urejanju mest s strategijo in oblikovno vizijo dolgoročnega razvoja, podprto z administrativnimi, planskimi in finančnimi mehanizmi predvsem za skladnejšo prenovo in razvoj mesta oziroma za varovanje in razvoj podobe in identitete mesta kot celote in značilnih mestnih območij. Iskanje in uveljavljanje identitete mesta kot celote in seveda tudi posameznih delov neizbežno zahteva ustvarjalne pristope. Mesto je pri tem uspešnejše, če mu uspe ustvarjalno uskladiti tri pogoje (Kos, 2001):

- selektivno povezovanje z relevantnimi partnerji (zasebnimi oziroma korporativnimi, institucionalnimi in drugimi urbani javnostmi);
- posodabljanje vseh vidikov urbanosti v smeri evropskih (globalnih) standardov (učenje, prevzemanje in prilagoditev »najboljših tujih praks«);
- utrjevanje oziroma razvijanje razločljivih prostorskih identitet znotraj mesta ter predstavljanje celovite in usklajene urbane identitete navzven.

1.2 Urbanistična dediščina in spomeniško varstvo v Sloveniji

Za našo polpreteklo zgodovino urbanističnega načrtovanja na eni strani in spomeniškega varstva na drugi je bilo značilno, da je bolj ali manj zanemarjala pomen morfoloških analiz urbanega prostora. Takšne analize, kolikor jih je bilo, so bile v procesu urbanističnega načrtovanja največkrat potrđitev

pravilnosti vnaprej oblikovanih konceptov urbanističnega razvoja in le redko strokovno utemeljena podlaga za načrtovalsko delo. Spomeniško varstvo je bilo vseskozi bolj usmerjeno v varovanje posameznih arhitekturnih spomenikov, medtem ko so bile bolj poglobljene morfološke analize izjema. Narejene so bile samo v posameznih primerih kot strokovna podlaga za prenovitvene posege v starih mestnih jedrih.¹⁰ Varovanje urbanistične dediščine je bilo do danes v praksi omejeno predvsem na srednjeveška mestna jedra, medtem ko se z novjšimi mestnimi deli tako rekoč ni ukvarjalo. Za to ni imelo niti ustrezne teoretične podlage niti ustreznih instrumentov, ki bi mu dajali moč vplivanja na odločitve na višji ravni. Zakon o urejanju naselij in drugih posegih v prostor¹¹ je resda že leta 1984 predpisal analizo ustvarjenih razmer kot obvezno sestavino strokovnih podlag za prostorske izvedbene načrte, ki naj bi obdelala grajene strukture, kulturno in naravno dediščino ter ambientalne kakovosti grajenega prostora, vendar so ta poglavja večinoma veljala za nujno zlo, zato so bila le izjemoma kakovostno in skrbno obdelana. Če je bilo postavljanje oblikovalskih meril in pogojev ter spomeniškovarstvenih meril v polpretekli zgodovini morda nekoliko težje zaradi ohlapnih teoretičnih izhodišč obeh strok do dediščine zgodovinskega urbanizma, pa danes, ko sta stroki v nekaterih pogledih na zgodovino že skoraj enotni, ni več razlogov, da prepuščamo tako pomembno področje naključju in osebnemu okusu posameznikov. Kakor se načrtovalska stroka obrača nazaj k tradicionalnemu mestu, tako je tudi konservatorska stroka oblikovala jasna stališča do postopkov in načinov varovanja zgodovinske dediščine mest. Proučevanje urbane oblike kot rezultata zgodovinskega razvoja lahko vodi k opredelitvi razpoznavne strukture mesta in je kot tako pomembno sodobno plansko izhodišče.

2. Metoda razpoznavne strukture mesta

V literaturi se je za označevanje mestnih oblik uveljavilo mnogo izrazov (urbani design, urbana kompozicija, oblikovna struktura, urbana struktura, arhitektura mesta), ki so povezani z različnimi strokami, v bistvu pa so sopomenke z zelo nejasno izraženimi razlikami.¹²

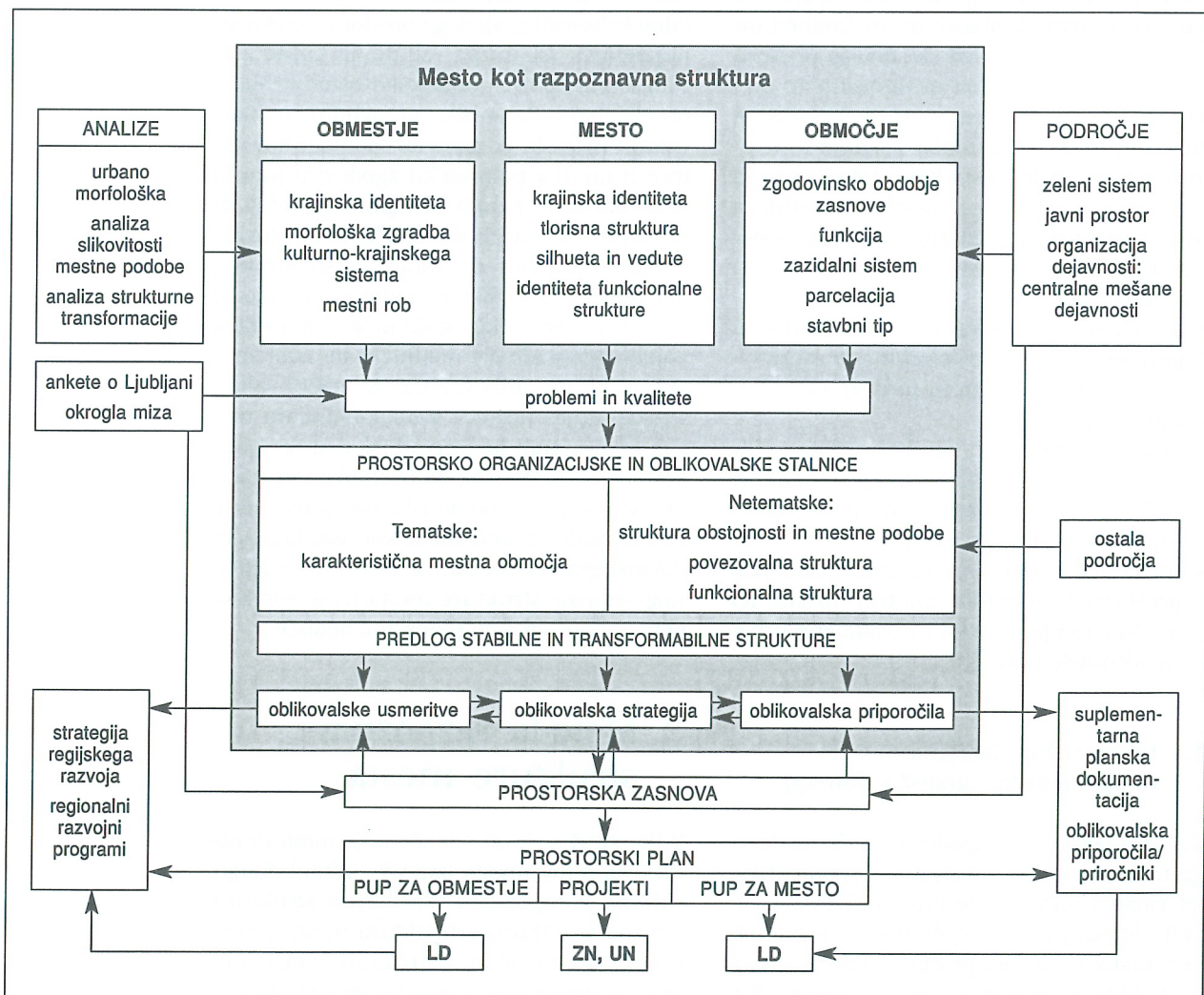
Obliko mesta dojemamo kot dvodimenzionalno sliko v prostoru ali kot trodimenzionalno podobo. Dvodimenzionalno sliko določa tloris mesta, tj. odnos do geografskih značilnosti prostora, ulična mreža, parcelna tekstura, sistem odprtih in javnih površin, odnos med pozidanim in nepozidanim. Trodimenzionalno podobo pa določajo arhitektura, zazidalni sistemi in obris (silhueta).

Mestno obliko definiramo na različnih ravneh kot del v odnosu do višje regionalne oziroma geografske ravni in celoto ter vsoto elementov nižje ravni, to je mestnega tkiva, četrti ulic, trgov in arhitekture. Nobena od njih ni avtonomna, nobena ne more obstajati sama, brez odnosa do drugih. Deli so vedno odvisni od celote in vsaka urbana forma se spreminja glede na kontekst, v katerem se pojavlja.

Kontekst, zazidava v kontekstu, ohranjanje ter razvijanje urbane in arhitekturne konti-

nuitete so pomembna planska določila, ki usmerjajo oblikovanje fizičnih struktur skladno z značilnostmi: lokacije (topografija, krajina, mestna podoba, mestna silhueta in vizure), namenske rabe in merila prostora. Osnovne značilnosti in kakovosti tradicionalnega mesta so v razpoznavnem urbanem vzorcu in v kompleksnosti znotraj razpoznavnega reda. Priljubljena in vabljava mesta so tista, v katerih je prevladal kontekstualni pristop k razvoju in prenovi (Tibbalds, 1992). Preden začnemo načrtovati razvoj določene lokacije moramo natančno analizirati kontekst prostora, ki vključuje zgodovinski razvoj, sedanjo podobo in pomen, planski status, socialno in ekonomsko vlogo (sedanjo in potencialno).

Mestni načrt bi moral vsebovati usmeritve za posamične ravni mestnega razvoja, zato bomo v nadaljevanju predstavili metodologijo, ki obravnava identiteto mestne strukture

Shema 1: Razpoznavna struktura mesta v prostorskem planu mesta

na treh ravneh: funkcionalne regije (ob-mestja), mesta in mestnega tkiva. Metodološki pristop obravnava urbanistični vidik, socialni vidik in vključevanje obravnavane tematike področja v proces priprave prostorske zasnove Ljubljane.

Priložena shema ponazarja celovito obravnavo mesta kot razpoznavne strukture oziroma identitete mesta v procesu priprave prostorskega plana (glej shemo 1).

2.1 Urbanistično načrtovalske ravni razpoznavne prostora mesta

A. Raven regije: mesto in arhitektura kot odraz narave

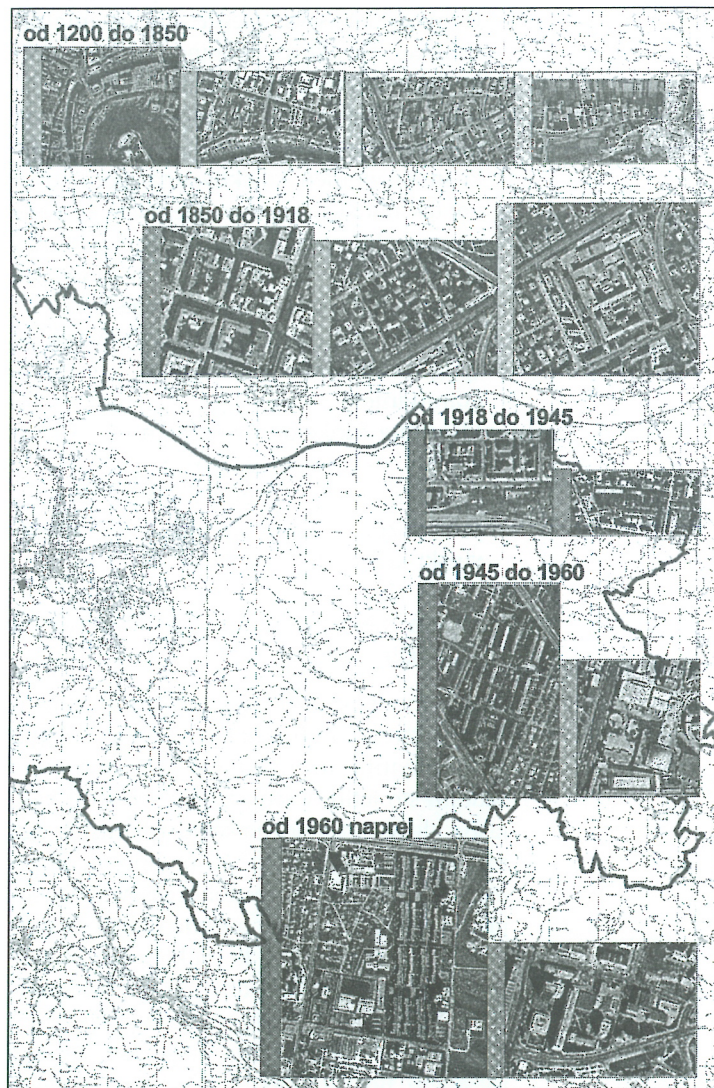
Zgodovina mest dokazuje, da se je človekov odnos do narave spreminjal. V najstarejši dobi naselitvene zgodovine se ji je človek podrejal. To dokazujejo najstarejše mestne naselbine, ki so bile v celoti integrirane v geografsko-topografski kontekst. Že v obdobju renesanse in baroka si je začel naravo podrejati (geometrizacija narave oziroma pejzaža v velikih baročnih parkih), dokler ni začel po industrijski revoluciji do nje zavzemati izrazito izkoriščevalskega odnosa. Topografske danosti (relief, vodotoki, značilnosti vegetacije, podnebje, smeri vetrov), ki so bile od nekdanj odločilne za nastanek in razvoj mesta, so naenkrat postale ovira, ki jo človek poskuša premagati z razpoložljivimi tehnološkimi sredstvi (npr. gradnja avtocest s predori in viadukti, spreminjanje vodotokov, reliefnih nepravilnosti itd.). Posledice takšnega ravnanja in odnosa do narave so pogosto izrazito škodljive, marsikje so spremenile naravno ekološko ravnotežje, s čimer niso poslabšale samo oblikovnih značilnosti naravnega okolja, ampak tudi splošnih bivalnih razmer, čeprav so bili posegi pravzaprav izvedeni zaradi njihovega izboljšanja.

Prepoznavno podobo mesta v regiji določajo predvsem:

- krajinska identiteta,
- morfološka zgradba kulturnokrajinskega sistema, poselitveni vzorec,
- odnos med pozidanim mestom in krajinskim zaledjem – silhueta mesta, mestna fasada

B. Raven mesta: mesto kot celota

Mesto kot celota je sistem, v katerem delujejo socialni, ekonomski, tehnološki, politični in simbolični podsistemi, ki so med seboj soodvisni. Vendar pa je mesto v nasprotju z arhitekturo dinamičen sistem, ki živi tisočletja in preživi tudi, če sta se njegov prvotni koncept in namen že spremenila in izčrpala. Mesto se stalno spreminja, sprejema nove vsebine in nove oblike, skratka ima neskončno sposobnost prilagajanja novim okoliščinam. Za analizo mesta kot celote so bolj kot posamezni elementi mestne forme pomembni odnosi med njimi ter odnosi med njimi in mestom, kajti isti elementi, npr. četrti, ulice, trgi, arhitekture, v različnih topoloških in geometrijskih odnosih že tisočletja določajo oblike mestnih naselbin.

Slika 1: Zgodovinsko pogojeni morfološki vzorci v Ljubljani izrazito prostorsko in ambientalno identiteto: značilna mestna območja

Ljubljana ima zelo jasno in čitljivo urbano strukturo, ki je na eni strani pogojena z geografsko lego in reliefom, na drugi strani pa z zgodovinskimi pogoji. Kaže se tako v tlorisni zasnovi mesta kot tudi v njegovi trodimenzionalni podobi.

Prepoznavno podobo mesta določajo:

- **krajevna identiteta:** geomorfološke in krajske značilnosti (topografija, griči, nabrežja), prostorske členitve;
- **florisna struktura:** tematske strukture (splošno tkivo mesta, ki ga sestavljajo homogena urbana tkiva, značilna za posamezna kulturnozgodovinska obdobja gradnje mesta, razpoznavna po ponavljajočih se vzorcih parcelacije, tipologiji objektov in funkcionalnih značilnostih prostorov, pomembnih za identifikacijo in razvoj značilnih četrti mesta) oziroma območja skupne identitete (homogena tkiva mesta) in netematske strukture (struktura obstojnosti mestne oblike, ki jo sestavljajo elementi naravnih danosti in kulturne/zgodovinske dediščine ter posamezni elementi fizičnih struktur mesta, ki imajo pomen kolektivnega spomina in kot takšni dajejo prostoru identiteto; osnovni povezovalni sistem (javni, grajeni, zeleni, odprti prostor) in zaznavni in orientacijski sistem mesta (monumentalni prostor));
- **značilna silhueta in pomembne vedute** (pogledi na naravne in grajene prostorske dominante);
- **identiteta funkcionalne strukture:** vrsta in distribucija posameznih dejavnosti, tj. družbeni vzorci, hierarhija, značilni za posamezna obdobja razvoja mesta (zgodovinski kontekst).

C. Raven mestnega tkiva: značilna mestna območja

Oblika mesta je rezultat njegovega zgodovinskega razvoja. Tudi sedanja Ljubljana, kljub posodabljanju in načrtovanemu razvoju v zadnjih sto letih, v svoji fizični strukturi kaže jasne sledove zgodovinskega urbanističnega razvoja. Mesto je namreč živ organizem, ki raste in se spreminja skozi dolga časovna obdobja. Od vseh elementov mestne oblike so najbolj trdožive trase cest, ki lahko ostanejo nespremenjene tudi tisočletja (npr. trasa Slovenske in Dunajske ceste izvira še iz prazgodovine) in sistem parcel, zato ne preseneča, da v mestnem tlorisu lahko razberemo parcelne meje, ki so stare tudi več stoletij. Najbolj spremenljivo je stavbno tkivo, ki se spreminja tako kot se menjavajo človeške generacije.

Mestno tkivo sestavljajo četrti, ulice, trgi in arhitekture, torej elementi mestne oblike. Gregotti¹³ ga definira kot del mestne oblike, ki se je razvila v procesu združevanja stavbnih tipov, Levy¹⁴ kot sistem fizičnih elementov, ki ga sestavljajo ulična mreža, parcelacija, arhitektura, nepozidan prostor in naravni prostor, Schulz¹⁵ pa zelo konkretno kot četrt, ulico in trg, v katerih so različno združene arhitekture kot najnižji elementi mestne oblike. Mestno tkivo je torej pozidan mestni prostor arhitekture, ki se po geometrijskih ali topoloških načelih združuje in tako oblikuje odprti prostor: ulic kot dinamičnih ter trgov in parkov kot statičnih odprtih prostorov mesta.

Na osnovi različnih zgodovinskih in morfološko tipoloških meril je v mestni strukturi mogoče razbrati značilna območja, ki imajo izrazite urbanistične in arhitekturne kakovosti, kot so:

- specifične ali homogene zazidalne strukture, v katerih so ohranjeni sledovi zgodovinskih urbanih struktur, kot pomembni dokumenti določenega obdobja zgodovinskega razvoja ali urbanistične ideologije;
- stopnja ohranjenosti;
- urbanistične in arhitekturne kakovosti, ki dajejo mestu identiteto;
- kulturne in estetske vrednosti, npr. urbanističnega spomenika, dediščine ali urbanističnega ansambla.

Ta območja so opredeljena kot osnova razpoznavne strukture mesta. V teh območjih naj bi prenova imela prednost pred rekonstrukcijo, izvajala pa bi se v skladu z ugotovljenimi urbanističnimi in arhitekturnimi kakovostmi (spomeniško varstvena prenova, prenova infrastrukture, uskladitev z novimi urbanističnimi in arhitekturnimi standardi ipd.). Za vsako je na podlagi podrobnih morfoloških analiz in skladno s strokovnimi podlagami s področja varstva kulturne dediščine mogoče določiti tudi splošna merila in pogoje za nadaljnje urejanje. Rezultat tega raziskovanja je tudi razvoj metode, primerne za uporabo v planerski praksi predvsem za identifikacijo karakterističnih urbanih območij in za ocenjevanje in usmerjanje razvoja tistih, ki še nimajo izrazite identitete.

V fizični strukturi Ljubljane je mogoče razbrati več urbanistično in arhitektonsko značilnih mestnih območij, ki dajejo mestu identiteto in hkrati razkrivajo zgodovinski

razvoj. Identificirana so pa z različnimi merili, in sicer:

• Starost

Osnovno merilo za opredelitev značilnih mestnih območij je starost urbanistične zasnove. Za razvoj Ljubljane je bilo odločilnih pet zgodovinskih obdobj, ki so dala mestnim območjem specifičen značaj:

- 1200–1850, od ustanovitve mesta do izgradnje železniške proge, ko se srednjeveško mesto spoji s predmestji
- 1850–1918, ko mesto doseže približno velikost današnjega mestnega središča
- 1918–1945, ko se mesto začne intenzivno širiti in se v njegove administrativne meje vključijo tudi bolj oddaljene vasi
- 1945–1960, obdobje povojne obnove in čas planskega gospodarstva, ki daje prednost razvoju industrije in gradnje stanovanj
- 1960–, obdobje tržnega gospodarstva, ki pospešuje rast osrednjih dejavnosti in spodbuja večje izkoriščanje mestnega zemljišča.

• Funkcija

Po funkciji se mestna območja delijo na stanovanjska, industrijska, osrednja (centralna) itd. Skozi različna zgodovinska obdobja je mogoče identificirati različna funkcionalna območja. Nekatere funkcije so bile v zgodovini tudi drugače opredeljene. Tako so npr. staro mestno jedro in njegova predmestja funkcionalno mešana območja, kjer sta bila delo in stanovanje združena pod isto streho. Coniranje se npr. pojavi šele v 19. stoletju. Po drugi svetovni vojni so bile dejavnosti v mestu zelo strogo ločene, v zadnjih desetih letih pa se znova kaže težnja po funkcionalno mešanih območjih.

• Parcelacija in zazidalni sistem

Parcela kot enota zemljiške lastnine je najstarejša vidna manifestacija človekovega poseganja v prostor. Parcelacija je torej najvidnejši kazalec razvoja človekovih naselbin in hkrati najbolj trdoživa struktura v mestni tlorisni zasnovi, ki največkrat preživi arhitekturo. Zemljiško lastništvo je odločilno vplivalo na razvoj mestnega tkiva, pogosto bolj kot zazidalni ali urbanistični načrti. Zazidalni sistem je način zazidave mestnega prostora, ki ga definirajo način parcelacije in velikost parcel, način in gostota zazidave parcel ter odnos med pozidanim in nepozidanim prostorom, prevladujoč stavbni tip ter vertikalni in horizontalni gabariti. Zazidalni sistemi že na zunaj kažejo določena zgodovinska obdobja mestnega razvoja.

Pomembno merilo je tudi, ali je bilo območje zgrajeno po enovitem urbanistično-arhitekturnem konceptu (projektu) ali ne.

Na osnovi teh meril je bilo mogoče identificirati 15 značilnih območij. Za vsako so na podlagi podrobnih morfoloških analiz določena tudi splošna merila in pogoji za nadaljnje urejanje (glej shemo 2).

2.2 Sociološki vidik razpoznavne prostora mesta

Specifično izhodišče sociološkega vidika raziskovanja mestnih identitetnih prostorov je domneva, da je v Ljubljani sorazmerno velika

1200–1850	(1a) Srednjeveško mestno jedro: znotraj obzidja.
	(1b) Srednjeveška predmestja: Šempetrsko, Poljansko, Karloško, Gradiško predmestje
	(1c) Urbanizirane vasi: Vodmat, Sp. Šiška, Trnovo, Krakovo
	(1d) Vaška jedra: obravnava vasi
1850–1918	(2a) Strnjeno pozidano mesto 19. stoletja: znotraj obroča, ki ga sestavljajo Njegoševa, Masarykova, Prešernova in Groharjeva cesta
	(2b) Vilske četrti: med Tivolijem in Prešernovo cesto, Rožna dolina, Poljansko predmestje pod grajskim hribom
	(2c) Kompleksi javnih dejavnosti (npr. bolnišnice, kasarne in industrija so zgrajeni po enotnem zazidalnem konceptu): bolnišnica ob Zaloški, tobačna tovarna, pehotna vojašnica na Taboru itd.
1918–1945	(3a) organizirana blokovna gradnja – na že reguliranih zemljiščih znotraj mestnega središča (npr. Dukičevi bloki, območje mestnega poslovnega središča med Cankarjevo in Štefanovo) in – na novo urejenih zemljiščih zunaj obroča (npr. mestne stanovanjske kolonije za Bežigradom, Ilirski bloki v Šiški itd.)
	(3b) vilske četrti in organizirana individualna gradnja (zadružne kolonije za Bežigradom, na Viču) – znotraj sedanje ulične mreže v Rožni dolini, za Bežigradom – zadružne kolonije za Bežigradom, na Viču – delavska predmestja (npr. Zelena jama, Galjevica, organizirane delavske kolonije za Bežigradom, na Viču)
	(3c) kompleksi javnih dejavnosti (npr. industrijski objekti, šolski kompleksi itd.)
1945–1960	(4a) organizirana stanovanjska gradnja (npr. Litostrojsko naselje, Savsko naselje)
	(4b) kompleksi javnih dejavnosti (npr. Gospodarsko razstavišče)
po I. 1960	(5a) stanovanjske soseske in organizirana stanovanjska gradnja
	(5b) lokalna središča (npr. Šiška, Bežigrad, Moste)
	(5c) kompleksi javnih dejavnosti (npr. univerzitetno središče za Bežigradom, Klinični center)

Shema 2: Tipična homogena mestna območja v Ljubljani

razlika med prostorsko raznovrstnostjo in izoblikovanimi socialnimi identitetami mesta. Zato se pogosto pojavijo težave, in sicer napetosti ali konflikti zaradi neskladnih rab mestnega prostora. Rešitev seveda ni v omejevanju nastajanja in izražanja raznovrstnih identitet, temveč v **pospešenem diferenciranju zlasti javnih mestnih prostorov** in pa seveda v fleksibilnejšem urejanju različnih rab enega in istega prostora. Sociološka presoja je torej strokovna podlaga za takšne planske ureditve, ki bodo prispevale k uskladitvi socialnih in prostorskih identitet. Osnovni vprašanja sta (Kos, 2001):

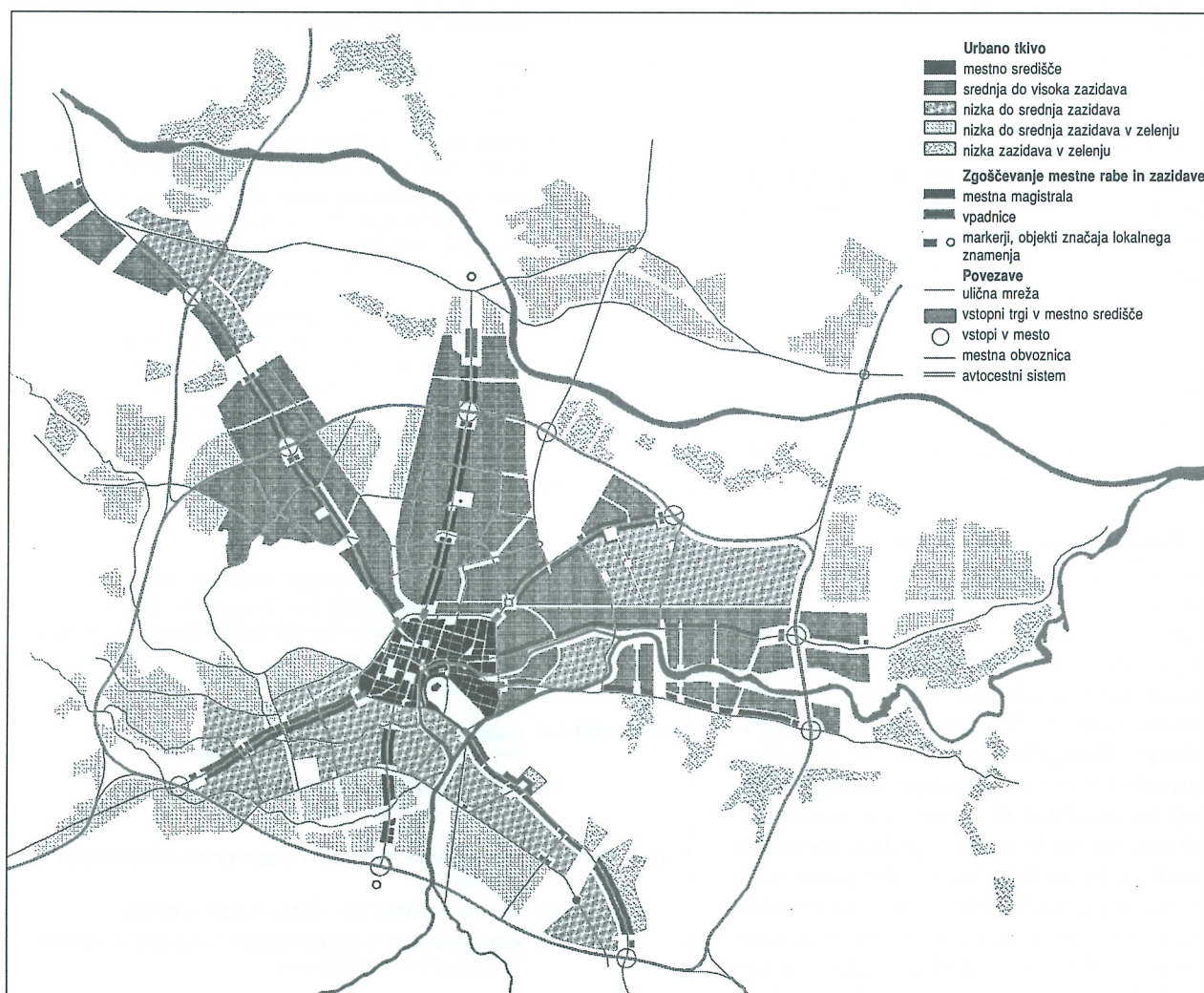
- pod kakšnimi pogoji nastajajo »**identitetni javni prostori**« v mestu, ki v razmerah nastajajoče postmoderne teritorialne fragmentacije, dezurbanizacije, dinamičnih mestnih transformacij ipd. sploh lahko razvijejo vozlišča in/ali točke različnosti (heterogenosti);
- kako spodbuditi nastajanje tistih **reprezentativnih socialnih prostorov** (v teoriji ime-

novanih tudi urbana prizorišča), ki imajo mestotvorni potencial in so torej nekakšna sidrišča oziroma opore ogroženi urbanosti.

Preprosto rečeno, sociološka presoja vitalnosti izbranih predelov mesta omogoča usmerjeno (plansko) zaščito in spodbujanje teh mestotvornih procesov v sedaj »ogroženih« delih mesta.

Ustrezni odgovori na omenjeni vprašanja so hkrati funkcionalni pogoji uspešnega razvoja in tekmovanja med mesti na regionalni, nacionalni in nadnacionalni ravni. Sociološka analiza mestnih prostorskih identitet prispeva strokovne podlage za plansko podporo vzpostavljanju **diferenciranih identitet mesta navznoter in integrirane identitete navzven** in lahko prispeva k:

- **razdelavi novih načinov in oblik prostorske diverzifikacije znotraj mesta**, ki naj se nato v praksi izkazuje kot dinamična pre-

Slika 2: Razpoznavna struktura mesta – morfološka zasnova

razporeditev družbenih, funkcionalnih, simbolnih in drugih vidikov specializacije posameznih mestnih prostorov (npr. četrti, sosesk, karejev, značilnih ulic), kar omogoča vzpostavljanje specifičnih prizoriščnih identitet v mestu;

- **razdelavi novih načinov in oblik prostorske integracije vsega mesta**, ki naj se nato v praksi izkazuje s skupno, celovito (razločljivo) identiteto v odnosu do drugih slovenskih mest, predvsem pa v odnosu do primerljivih mest zunaj nacionalnih meja
  - v evropskem urbanem prostoru.

3. Problemi v razpoznavnosti strukture Ljubljane

Na osnovi prej omenjenih analiz, terenskih ogledov in prostorske valorizacije so bili opredeljeni problemi, ki negativno vplivajo na podobo mesta in razpoznavnost mestne strukture. To so predvsem:

- Slabe planske rešitve:
  - potek železniških prog: predvsem iz primorske smeri, Vič–Rožna Dolina–Center
  - železniška postaja in ekstenzivno območje železnice ob Masarykovi
  - ohranjanje dejavnosti v starih industrijskih con ob notranjem mestnem obroču (npr. Pivovarna Union, Tobačna, Kolinska)
  - ohranjanje starih industrijskih con na privlačnih lokacijah (npr. Brdo, ob Ljubljaničnici–Totra)
  - pozidava obvodnih površin, slabo urejanje in dostopnost (npr. nabrežje Ljubljane, Gradašnice, Grubarjev prekop, Sava)
  - neupoštevanje razvojnih potencialov vzhodne in zahodne obvoznice
  - razvojno neodzivne planske rešitve za propulzivna proizvodna oskrbna območja (t.i. »edge city«: BTC, Koprška, Črnuče)
- Nedokončane ureditve:
  - podaljšek Barjanske ceste do Slovenske
  - dograditev notranjega mestnega obroča
  - gradnja »Masarykovega bulvarja«
  - sprememba namembnosti in prenova industrijskih con/objektov v mestnem središču (npr. Rog, Elektrarna)
  - sprememba namembnosti in rekonstrukcija industrijskih con v bližini mestnega središča (npr. Klavnica)
  - planirana in nedokončana gradnja posameznih lokacij v središču mesta (npr.

NUK, Zvezda/Knafljev prehod, Šumi, Komenskega)

- Problemi v razpoznavnosti mestne strukture:
  - neurejeni/neizraziti vhodi v mesto: križišča mestne obvoznice in vpadnic
  - slabo oblikovani vstopi v mestno jedro: križišča notranjega mestnega obroča in vpadnic
  - oblikovno nedokončane/vzpostavljene fasade notranjega mestnega obroča (npr. Vrtača, Stara Ljubljana)
  - slabo razvita in oblikovana lokalna središča predvsem na vpadnicah (slaba čitljivost in orientacija)
  - slabo opremljena lokalna središča brez identitete (npr. območja: Rožna dolina, Rudnik, Jarše, Sostro, Zalog, Vižmarje, Tacen–Šmartno–Gameljne)
  - slaba stavbna struktura na vpadnicah (npr. Dolenjska, Tržaška, delno Celovška, Dunajska)
  - stihijska pozidava južnega roba mesta
  - vizualna neurejenost in heterogenost naselij
  - stihijska pozidava Barja
  - opuščene gramoznice, kamnolomi in druga degradirana območja (npr. Podutik, Stanežiče, Polje)
  - neurejene površine vrtičkarjev
  - neupoštevanje naravne in kulturne dediščine
  - nenadzorovana rast in zlivanje stavbnega tkiva vaških naselij v enotne aglomeracije
  - nadomestni objekti, ki uničujejo stavbno dediščino
  - neprimerno poseganje v vaška jedra
  - izgubljanje strukturiranosti odprtih prostorov in dostopnosti do rekreacijskih po-

Slika 3: Zgodovinsko oblikovane urbanistične poteze mestnega središča Ljubljane

- vršin zaradi nenadzorovane poselitve (npr. Rožnik, Golovec, Šmarna gora)
- divja odlagališča odpadkov, predvsem v obnavskem prostoru in ob Ljubljani.

4. Koncept mesta kot razpoznavne strukture v prostorskem planu: oblikovalska strategija

Ugotavljamo, da je gospodarski razcvet mesta v evropskem prostoru in globalizacijskih procesih odvisen večinoma od urejenosti okolja in opredelitve njegove vloge in identitete. Mesta si prizadevajo, da bi z drugačnostjo, razločljivostjo in edinstveno identiteto podprla in uveljavila svoje primerjalne prednosti in postala privlačne lokacije za regionalne, nacionalne in nadvacionalne dejavnosti.

Pri pripravi plana je treba zato jasno opredeliti primerjalne prednosti Ljubljane in njene vloge v evropskem urbanem omrežju in v

omrežju srednjeevropskih metropol. To bosta podrobneje opredelili Strategija trajnostnega razvoja Ljubljane in raziskave na temo konkurenčne prednosti Ljubljane. Izhodišča za nadaljnji razvoj Ljubljane iz vidika fizičnih struktur postavljamo predvsem na konceptu trajnostnega mesta, ki »mora zadovoljevati socialne, okoljske, politične in kulturne, kakor tudi ekonomske in fizične potrebe« (Frey, 1999, Rogers, 1997). Rogers nadalje pravi, da je trajnostno mesto večplastno mesto: pravično, lepo, ustvarjalno, družabno, ekološko, kompaktno in policentrično, mnogovrstno (Rogers, 1997).

Splošna merila za trajnostno izgrajevanje razpoznavne strukture mesta in mestne regije, kot jih opredeljujejo različni avtorji¹⁶, so strukturirana glede na fizične, okoljske in ekološke, družbene in ekonomske pogoje ter vizualno-percepcijske kakovosti (glej shemo 3).

5. Sklep

Razpoznavno strukturo mesta ali elemente, ki jo definirajo, je treba opredeliti na posameznih ravneh organizacije mestne strukture in dopolniti z izsledki proučevanja zelene sistema mesta, javnih prostorov in organizacije predvsem osrednjih dejavnosti, (npr. lokalnih središč in vozlišč mešanih dejavnosti). Tako je mogoče ugotoviti ključne probleme in kakovosti v identiteti mesta, ter jih je treba preveriti skozi postopke sodelovanja z javnostmi. Jasna opredelitev zagotavlja večjo koeksistentnost v usmerjanju in kontroli razvoja urbanih struktur (predvsem konteksta in identitete) v razvoju in prenovi urbane okolja ter kontinuiteto v oblikovanju mestne podobe od generalne – planske do lokacijske – projektantske ravni.

Po teoriji globalizacije bo vsa ekonomska in informacijska infrastruktura skoncentrirana v nekaj največjih svetovnih mestih. Takrat bodo manjša mesta, med njimi tudi Ljubljana, očiščena raznovrstne nefunkcionalne navlake in bodo znova odkrila svojo izgubljeno (pozabljeno) identiteto in vztrajala pri svoji prepoznavnosti.

Predlagani koncept obravnave mesta kot razpoznavne strukture v prostorskem planu predvideva izdelavo oblikovalske strategije na treh ravneh: na ravni obmestja, kompaktnega mesta in območja. Zaradi specifičnosti prej

Fizični pogoji

zadovoljevanje fizičnih potreb prebivalcev po bivanju in delu, izobrazbi in usposabljanju, mobilnosti in komunikaciji, po dostopnosti do uslug in storitev

- nadzor razvoja urbaniziranih površin; kompaktno mesto in disperzna koncentracija; notranji mestni razvoj, zgoščitev, prenova, rekonstrukcija, revitalizacija sosesk, gentrifikacija središč;
- sprejemljive visoke gostote poselitve, kar omogoča rentabilne lokalne storitve, živahna naselja in učinkovit javni transport;
- mnogovrstno mesto, okolje mešanih rab, koncentrirano okrog vozlišč javnega transporta, dostopno peš, kar daje občutek skupnosti in ustvarja živahni ambient;
- prilagodljivost spreminjajočim se družbenim in ekonomskim razmeram¹⁷;
- dostop do učinkovitega javnega transporta, hierarhija uslug in storitev, zelenih in športno-rekreacijskih površin.

Okoljski in ekološki pogoji

varnost, zanesljivost in zaščita

- okolje brez onesnaževanja, hrupa, kriminala;
- minimizacija ekoloških vplivov;
- simbiotični odnos med mestom in obmestjem.

Družbeni in ekonomski pogoji

spodbujevalno družbeno okolje, občutek skupnosti in pripadnosti kraja, možnost za ustvarjalnost

- mešana socialna struktura;
- lokalna avtonomija, možnost, da skupnosti oblikujejo svoje četrti in soseske;
- samooskrba, ki ni samo v pomenu porabe, temveč tudi proizvodnje dobrin.

Vizualno-percepcijske kakovosti

estetsko prijetno okolje, kraj kulture

- urbana podoba mesta kot celota in razločljive identitete posameznih območij, sosesk in četrti
- zagotavljanje občutka centralnosti in kraja.

Shema 3: Splošna merila za trajnostno izgrajevanje razpoznavne strukture mesta in mestne regije

opredeljenih značilnih območij predlaga, da se pri pripravi prostorske zasnove vpelje še eno raven obdelave, in sicer plansko-oblikovalske celote. To so območja, ki jih bo treba obravnavati celovito: npr. mestno središče, Spodnja Šiška, južni Bežigrad ipd. Za ta območja bo treba sukcesivno pripravljati oblikovalska priporočila ter jih potem vgrajevati v ustrezne podrobnejše urbanistične dokumente za mesto oziroma obmestje.

Predstavljena razmišljanja o razpoznavni strukturi mesta se neposredno ne navezujejo na odprti prostor. Vsekakor pa je odprti prostor posredno sestavni del vseh razmišljanj o razvoju mesta kot celote ali njegovega posameznega dela. Odprti prostor ni fragment, ki bi se ga dalo obravnavati ločeno, brez upoštevanja njegovih meja, skrajnih robov. To je prostor povezovanja, prostor grajene urbane sintakse, ali načrtno puščena praznina z lastno pripovedjo.

Doc. dr. Kaliopa Dimitrovska Andrews, univ. dipl. inž. arh., direktorica, Urbanistični inštitut RS, Ljubljana, Dr. Breda Mihelič, univ. dipl. um. zgod., Ivan Stanič, univ. dipl. inž. arh., Urbanistični inštitut RS, Ljubljana
E-pošta: kaliopa.dimitrovska@urbinstitut.si; breda.mihelic@urbinstitut.si; ivan.stanic@urbinstitut.si

Opombe

- 1 Prostorski plan Mestne občine Ljubljana – prostorska zasnova (2001) Mestna občina Ljubljana, Mestna uprava, Oddelek za urbanizem, Ljubljana.
- 2 ICOMOS Charter for the Conservation of Historic Towns, je bila sprejeta leta 1987 na plenarnem zasedanju ICOMOS v Washingtonu.
- 3 Green Paper on the Urban Environment /Commission of the European Communities. EUR 12902 EN, Bruselj, junij 1990.
- 4 Duany, A., Plater-Zyberk, E.: Towns and town making principles. New York, 1990.
- 5 Krier, L., Culot, M.: Counter project. Bruselj: AAM, 1980.
- 6 A Vision of Europe: Rinascimento urbano/2. triennale internazionale de architettura e urbanistica. Bologna: Grafis, 1996.
- 7 Riconstruire la città capitale d' Europa: Bruxelles 1985–1995, A Vision of Europe: Rinascimento urbano/ 2. triennale internazionale de architettura e urbanistica. Bologna: Grafis, 1996.
- 8 Projekti in realizacije skupine Andreas Duany in Elisabeth Plater-Zyberk.
- 9 Krier, L., iz predavanja na kolokviju o urbani renesansi, marca 1996 v Bologni.
- 10 Fister, P.: Načrti za revitalizacijo Tržiča (1975) in Kranja (1977/78); Freljh, M.: Stara Ljubljana, Cankarjevo nabrežje/LRZVNKD, Ljubljana 1981.
- 11 UL SRS 1984/18.
- 12 Pregled planskih dokumentov kaže na pravo zmešnjavo v uporabi določene terminologije. Težave so tudi v usklajevanju terminologije posameznih/različnih strok. Zato bo ena od pomembnih nalog pri pripravi novega prostorskega plana MOL vzpostavitev enotne terminologije za obravnavo mestne prostorske zasnove na vseh nivojih organiziranosti mesta.
- 13 Gregotti, V.: La morphologie, le moderne, le materiau. V: Merlin, P., Choay, F. ur. (1988) Morphologie urbaine et parcellaire, Saint Denis.
- 14 Levy, A.: Morphologie urbaine:theorie et pratique, une approphe semiotique, Geneve, 1985.
- 15 Norberg-Schultz, 1980
- 16 Frey, 1999, Rogers, 1997, Dimitrovska Andrews, 2000.
- 17 Kriterij, ki je izredno pomemben, toda težko izvedljiv, ker zahteva, da se mesto lahko spremeni, razširi in skrči brez večjih motenj.

Viri in literatura

- Batten, D. (1995) Network cities: creative urban agglomerations for the 21st century, 32/2, Urban Studies.
- Berg, van den, L. (1999) Growth clusters in European metropolitan cities: a new perspective, Erasmus University, Rotterdam.
- Bianchini, F., Landry, C. (1994) The creative city: a methodology for assessing urban vitality and viability, Comedia, Gloucestershire.
- Bonneville, M. (1994) Internationalization of non-capital cities in Europe, European planning studies.
- Borja, J. (1996) Le monde de villes ou les villes de monde, Paris, Transfersales.
- Buisson, M. A., Rousier, N. (1998) Cities internationalization: metropolization and new city-regions relations, Revue d'«Economie Regionale et Urbaine», št.2.
- Camagni, R., Gibelli, M. (1994) Resaux de ville et politiques urbaines, Flux, št. 16.
- Cochrane, A. in dr. (1996) Manchester plays games: exploring the local politics of globalisation, Urban Studies, št. 8.
- Conti, S., Spriano, G. (1990) Effeto citta: sistemi urbani e innovazione, Giovanni Agnelli, Torino.
- Culot, M. Krier, L. (1980) Counter project, AAM, Bruxelles.
- Dalla Vale, S. (1992) Izhodišča za prostorsko urejanje izvenmestnih naselij v okolici Ljubljane, Urbanistični inštitut RS, Ljubljana.
- Dekleva, J., Dimitrovska, K., Repič Vogelnik, K. (1986–89) Prostorni plan opštine Titograd, Revizija Generalnog urbanističnog plana Titograd, UIRS, Ljubljana.
- Dematteis, G. (1994) Global networks, local cities, Flux GDR 903 Reseaux, št. 15.
- Dimitrovska Andrews, K. in dr. (2001) Mesto kot razpoznavna struktura, Prostorski plan Mestne občine Ljubljana – prostorska zasnova, Urbanistični inštitut RS, Ljubljana.
- Dimitrovska Andrews, K. (1994a) Urbanistično oblikovalsko ogrodje v sistemu prostorskega planiranja kot

- osnova za estetsko kontrolo razvoja mesta, doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, FAGG, Oddelek za arhitekturo, Ljubljana.
- Dimitrovska Andrews, K. (1994b) Urbanistična regulativa za potrebe mestnega načrta, UIRS, Ljubljana.
- Duany, A., Plater-Zyberk, E. (1990) Towns and town making principles, New York.
- Dunford, M., Kafkalas, G. (1992) Cities and regions in new Europe: the global-local interplay and spatial development strategies, Belhaven Press, London.
- Eade, J. (ur.) (1997) Living the global city: Globalization as a local process, Routledge, London.
- EC (European Commission) (1997) Towards an urban agenda in the EU, Bruselj.
- Echenique, M., Saint, A. (ur.) (2001) Cities for the new millennium, Spon Press, London, New York.
- Featherstone, M., Lash, S. (1999) Spaces of culture: City, Nation, World, Sage, London.
- Flachennutzungsplan Berlin (1994).
- Fister, P. in sodelavci (1993) 1 – Glosar arhitekturne tipologije, 2 – Arhitekturne krajine in regije Slovenije, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Zavod za prostorsko planiranje, Ljubljana.
- Frey, H. (1999) Designing the City, Towards a more sustainable urban form, E FN SPON, London.
- Gabrovec, M., Orožen Adamič, M. (ur.) (2000) Ljubljana – geografije mesta, Ljubljansko geografsko društvo, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana.
- Habitat (1995) Slovenian National Report, Part A, National Committee Habitat II, Ljubljana.
- Hartoft-Nielsen, P. (1995) The Urban Environment and Planning – Examples from Denmark, Ministry of Environment and Energy, Spatial Planning Department, Copenhagen.
- Healey, P. in dr. (1995) Managing cities: the new urban context, Chichester, Wiley.
- Kearns, G., Philo. C. (ur.) (1993) Selling places: the city as cultural capital, Pergamon, Oxford.
- Kos, D. (2001) Socialni prostori mesta: Javni identitetni prostori (priloga 2). V: Dimitrovska Andrews, K. (2001) Mesto kot razpoznavna struktura, Prostorski plan mestne občine Ljubljana – prostorska zasnova, Urbanistični inštitut RS, Ljubljana.
- Kos, D. (1998) Dojemanje odprtih urbanih prostorov. V: Urejanje odprtega prostora v urbanem okolju. Zbornik letnega strokovnega srečanja Društva krajinskih arhitektov Slovenije, Ljubljana, Društvo krajinskih arhitektov Slovenije, str. 14–18.
- Koželj, J. (1984) O tipologiji kot o spoznavni in delovni metodi, AB, št. 68/69, Ljubljana.
- Mušič, V. (1980) Urbanizem – Bajke in resničnost, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Merlin, P., Choay, F. (ur.) (1988) Morphologie urbaine et parcellaire, Saint Denis.
- Norberg-Schulz, C. (1980) Genius Loci, Academy Editions, London.
- O'Connor, J. M., Wynne, D. (1996) From the margins to the center, Aldershot, Avebury.
- Pogačnik, A. (1996) Varstvo in usmerjanje oblikovne podobe slovenskih mest – urbana identiteta, MOP-UPP, Ljubljana.
- Pyrgiotis, Y. N. (1991) Urban networking in Europe, Ekistics, št. 350/351, Atene.
- Rogers, R. (1997) Cities for a small planet, Faber and Faber Ltd., London.
- Rogers, R., Power, A. (2000) Cities for a small country, Faber and Faber Ltd., London.
- Rus, A., Stanič, I. (1994–1996) Členitev mesta Ljubljana, Urbanistični inštitut RS, Inštitut za geografijo, Ljubljana.
- Rus, A., Stanič, I. (1994) Funkcijsko-gravitacijska členitev mesta Ljubljana, IB, št. 5/6, str. 51–58.
- Rus, A., Stanič, I. (1994) Členitev mesta Ljubljana, Geografski Vestnik, št. 66, str. 5–34.
- Simmie, J. (ur.) (2001) Innovative cities, Spon Press, London, New York.
- Soldatos, P. (1991) Strategic cities alliances, Atene, Ekistics, št. 350/351.
- Stanič, I. in dr. (2001) Stanovanja. V: Prostorski plan mestne občine Ljubljana – prostorska zasnova (2001) Mestna občina Ljubljana, Mestna uprava, Oddelek za urbanizem, Ljubljana.
- Stanič, I. in dr. (2001) Centralne, mešane in morfološko pogojene rabe. V: Prostorski plan mestne občine Ljubljana – prostorska zasnova (2001) Mestna občina Ljubljana, Mestna uprava, Oddelek za urbanizem, Ljubljana.
- Stanič, I. (1998) Ljubljana prebujena? Nakupovalni centri in urbana oprema, Urbani izziv, l. 9, št. 1, Urbanistični inštitut RS, Ljubljana, str. 89–97.
- Šajn, R. in dr. (1998) Geokemični atlas Ljubljane in okolice, Inštitut za geologijo, geotehniko in geofiziko, Ljubljana.
- Šašek – Divjak, M. (1995) Vpliv okolja na oblikovanje mest in naselij, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- Šašek – Divjak, M. (1997) Trajnostno uravnotežen razvoj mest, Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- UL SRS (1986) Dolgoročni plan občin in mesta Ljubljane za obdobje 1986–2000, Uradni list SRS, št. 11, 31. 2. 1986.
- Wynne, D. in dr. (ur.) (1998) Consumption and the postmodern city. Urban studies, št. 5.
- Zukin, S. (1995) The cultures of cities, Blackwell, Oxford.